

*Лариса Домбровська,
науковий співробітник
Державної науково-педагогічної
бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського*

Михайло Демков — невтомний трудівник на ниві вітчизняної освіти

Висвітлено життєвий шлях, науково-педагогічну та освітню діяльність видатного вітчизняного педагога, вченого М. Демкова (1859—1939). Також розглянуто його раритетні праці, які друкувалися на сторінках періодичних видань другої половини XIX ст., дослідження з історії вітчизняної і зарубіжної педагогіки, твори, в яких розкривається життя і діяльність видатних педагогів, підручники й посібники з педагогіки.

Ключові слова: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, М. Демков, організатор народної освіти, історик педагогіки, психолого-педагогічна система виховання, підготовка педагогічних кадрів, моральне виховання.

Розвиток педагогічної думки в Україні, розв'язання сучасних освітніх проблем спонукають до вивчення теорії і практики національної освіти та школи в минулому, до творчого переосмислення вітчизняного педагогічного досвіду, зокрема тієї його частини, яку в радянський час замовчували або ж висвітлювали упереджено. Сьогодні

серед пріоритетних наукових завдань — незаангажоване, вільне від ідеологічних нашарувань прочитання спадщини визначних педагогів, культурно-освітніх діячів; звернення до першоджерел вітчизняної педагогічної думки, до невідомих або маловідомих (оригінальних) текстів; вивчення історії педагогіки, вітчизняної освіти, школи. У наукових

дослідженнях, спрямованих на висвітлення перелічених вище тем, виняткового значення набуває формування "персоналістського" напрямку, що вивищує значущість кожної постаті в історії української освіти [14, с. 37]. На цьому наголошує доктор педагогічних наук, академік НАПН України О. Сухомлинська у статті "Персоналія в історико-педагогічному дискурсі": "Педагогічна персоналія — це більше, ніж наукова, освітня чи творча біографія, це, швидше, персоналізований процес утвердження цінностей, культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель" [14, с. 42]. Тож аналіз праць і життєвого шляху педагогів, громадських діячів, учених, котрі зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної думки, проте свого часу не були належно поціновані, залишається актуальним. Він потрібний і для того, "щоб визначити для себе й показати сучасникам витоки багатьох явищ і подій через багату й різноманітну історію розвитку української гуманітарної думки" [15, с. 5].

Особливо цікавим для дослідників є кінець XIX — початок XX століття — період, багатий на особистості педагогів — авторів унікальних освітніх теорій та ідей. Серед них і постать Михайла Івановича Демкова (1859—1939) — педагога, вченого, організатора народної освіти, природознавця, історика педагогіки, методиста, думки та педагогічні погляди якого актуальні й понині. Його ім'я зорить на освітньому небозводі поряд з іменами класиків педагогіки — М. Бунакова, В. Водозовова, М. Корфа та ін. Втім, хоча вчений залишив фундаментальну наукову спадщину з проблем навчання і виховання як в історичному, так і в контексті тогочасного освітнього процесу, його професійні здобутки залишалися невідомими протягом майже всього останнього століття. І лише нині науково-педагогічний доробок М. Демкова повертається до скарбниці духовного життя нашого народу і в українську педагогіку. До слова, освітня громадськість України у 2014 р. відзначала 155 років від дня народження видатного педагога.

М. Демков розглядав педагогіку як науку та мистецтво. Його діяльність — це самовіддана праця на ниві навчання, виховання, підготовки педагогічних кадрів, велика науково-творча робота в галузі природничих наук, методики їх викладання, педагогіки та її історії. Багато сил і енергії Михайло Іванович віддавав шкільній справі, поліпшенню стану народної освіти, педагогічній, громадській, науково-просвітницькій, видавничій діяльності.

Вагомою складовою фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського є праці видатних педагогів, письменників-просвітителів, культурно-освітніх діячів XIX — початку XX ст. Ці рідкісні та цінні видання, зокрема й доробок М. Демкова, є національним надбанням України, об'єктом усебічних досліджень вітчизняних науковців і співробітників ДНПБ зокрема.

Мета статті — висвітлити основні напрями науково-педагогічної та освітньої діяльності М. Демкова; оприлюднити педагогічні праці вченого, наукові розвідки про нього з фонду бібліотеки; привернути увагу користувачів до невідомих і маловідомих оригінальних текстів педагога, які з часу виходу друком не перевидавали тощо. У фонді ДНПБ зберігаються раритетні праці М. Демкова, уміщені на сторінках періодичних видань другої половини XIX ст., зокрема "Педагогического сборника", "Русской школы", "Журнала Министерства народного просвещения"; дослідження вченого, присвячені історії вітчизняної, зарубіжної педагогіки; твори, в яких розкривається життя і діяльність видатних педагогів, їхня творчість та наукові погляди; підручники й посібники з педагогіки. Бібліотека має у фонді розвідки про життєвий і творчий шлях М. Демкова та його педагогічний доробок Н. Белкіної, Л. Задорожної, Т. Гавриленко, М. Дригус.

До непересічної особистості педагога в кінці XIX — на початку XX ст. зверталися О. Острогорський, С. Венгеров, П. Каптерев та ін. У 60—70 рр. XX ст. окремі проблеми дидактики та теорії виховання з наукового доробку М. Демкова розглядали Ф. Паначин, А. Піскунов, Ш. Ганелін, С. Єгоров. Сучасні дослідники (Н. Белкіна, Л. Задорожна, Т. Гавриленко, М. Дригус, О. Лаврінченко, Н. Дем'яненко, О. Черкасов), досліджуючи освітню діяльність вченого, повному інтерпретують його здобутки, вносять до наукового обігу першоджерела, повертаючи цінні надбання українській науці й культурі. Найповніше педагогічну діяльність і творчу спадщину вченого представлено в низці статей Н. Белкіної та її дисертаційному дослідженні "Освітня діяльність і педагогічні погляди М. І. Демкова (1859—1939)" [1].

Про масштабність доробку видатного вченого свідчить понад 80 публікацій. Це праці з природознавства та фізики, методики викладання цих предметів, книги з педагогіки та її історії, зокрема "История русской педагогики" (Москва, 1895—1909 рр.); "Курс педагогики для учительских институтов, высших женских курсов и педагогических классов женских гимназий" у двох частинах (Москва, 1916, 1917); "Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика" (Москва, 1911); "Русская педагогика в главнейших ее представителях. Опыт педагогической хрестоматии" (Москва, 1898); "Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды..." (Москва, 1912); "История западноевропейской педагогики" (Москва, 1912). Ці та інші праці педагога зберігаються у фонді бібліотеки.

Народився Михайло Іванович Демков 12 березня 1859 р. на хуторі Скринному Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер Прилуцький район Чернігівської області) у дворянській сім'ї. Здобувши початкову освіту вдома, одинадцятилітнім підлітком вступив до 2-го класу Ніжинської гімназії при Історико-філологічному інституті князя Безбородька, яку закінчив у 1877 р. зі срібною медаллю. Оскільки студентом виявив неабиякі здібності у вивченні математичних дисциплін, дирекція гімназії рекомендувала його до вступу на фізико-математичний факультет Університету Св. Володимира. Згодом М. Демков захистив дисертаційну роботу на здобуття вченого ступеня кандидата природничих наук. Про ерудованість і багатогранність світобачення вченого свідчить і те, що він досконало знав більше десяти іноземних мов, читав і перекладав англійською, французькою, німецькою, іспанською, грецькою, латинською, голландською та іншими мовами.

1882 р. М. Демкова обирають дійсним членом Товариства дослідників природи. Тоді він почав викладати фізику, географію та природознавство в Чернігівській жіночій гімназії. Деякий час, крім педагогічної роботи, Михайло Іванович виконував функції редактора неофіційної частини газети "Черниговские губернские ведомости", де друкувалися статті на теми науки, культури та освіти. З 1885 р. М. Демков працював викладачем фізики та природничих наук у Глухівському вчительському інституті. Цей період його життя позначений великим творчим піднесенням, становленням як видатного вченого-теоретика, дидакта, методиста, а співробітництво з багатьма періодичними виданнями, зокрема з журналами "Русская школа", "Вестник воспитания", "Педагогический сборник", "Русский начальный учитель", "Наука и жизнь" та іншими — принесло визнання. На сторінках цих часописів друкувалися його статті з питань виховання, дидактики, методики. Окремі публікації вченого із зазначених вище журналів має фонд ДНПБ: "Общее образование и его цели" (1884), "Педагогическая и философская подготовка учителей средних учебных заведений" (1891) [8], "О ходе урока и духе обучения" (1893) [7], "Педагогические статьи для ученических-

кой бібліотеки Глуховського учительського інституту от автора" (1892) [10], "О принципах науки воспитания" (1898) [6], "О задачах русской педагогики" (1892) [5], "Педагогические правила и законы" (1898) [9], "Об идеалах воспитания" (1898) — ось неповний перелік наукових праць, створених ученим під час роботи в цьому навчальному закладі. Чимало статей увійшли до змісту підручників "История русской педагогики", "Курс русской педагогики для учительских институтов и педагогических классов женских гимназий", "Краткая история педагогики для учительских институтов, семинарий, педагогических классов, женских гимназий, институтов педагогических курсов при городских училищах и для учителей", виданих у 1905—1914 рр.

Окреме місце у творчій спадщині вченого посідають історико-педагогічні праці. Значний вплив на розвиток вітчизняної педагогічної думки мала його "История русской педагогики", що спочатку, у 1895—1896 рр., вийшла друком у додатку до журналу "Гимназия", а згодом, у 1896 р., — окремою книжкою. Це було перше фундаментальне дослідження з історії вітчизняної педагогіки. Роком пізніше побачила світ друга частина, яка охоплювала XVIII ст., і тільки в 1909-му — третя, присвячена XIX ст. У цій праці М. Демков здійснив спробу "...звести в єдине ціле розкидані факти з історії нашого виховання і освіти" [2, с. 5]. Висвітлення історико-педагогічного процесу розпочато із запровадження християнства на Русі. Автор доводить, що українські землі в давні часи за рівнем освіти не поступалися європейським країнам. Основні етапи розвитку вітчизняної загальноосвітньої школи, системи середньої та вищої освіти простежено саме в третій частині, що складалася із 37 розділів. Цікавими для дослідників є матеріали, присвячені поглядам В. Каразіна, І. Тимковського, В. Белінського, В. Стоюніна, М. Бунакова та ін. Грунтовно охарактеризовано розвиток жіночої освіти, професійної школи, роль навчальних закладів у суспільно-політичних рухах. Найважливішим, на нашу думку, в "Истории русской педагогики" було те, що вчений, у контексті висвітлення педагогічної думки в Російській імперії, прагнув об'єктивно показати історію розвитку освіти нашого народу, надаючи вагомим аргументи на користь того, що українська наука і освіта є історичною основою розвитку культури східнослов'янських народів [2; 16].

Не оминув увагою М. Демков і постатей таких видатних педагогів, як М. Смотрицький, І. Гізель, Л. Баранович, І. Галаятовський, Є. Славинецький, С. Полоцький, Г. Сковорода, К. Ушинський, М. Пирогов та ін.

Поряд із науковими розвідками з історії педагогіки вчений проводив ґрунтовне дослідження з проблем педагогіки, яке мало стати основою трактату "Система воспитания". Окремі розділи цієї роботи ("О принципах науки воспитания", "Педагогические правила и законы", "Педагогические гипотезы и теории, их историческое и современное значение") публікувалися в журналі "Педагогический сборник" у 1898—1900 рр.

Призначення М. Демкова на посаду директора народних училищ спочатку Вологодської, а згодом — Нижегородської губерній (1900—1904) призупинило його активну наукову діяльність. Відтоді багато часу, сил і енергії він віддавав шкільній справі, поліпшенню стану народної освіти, особливу увагу приділяючи навчально-методичному забезпеченню посібниками, наочним приладдям.

1905 р. Михайла Івановича призначено директором Московського учительського інституту, де він одночасно читав лекції з педагогіки та її історії, продовжував займатися наукою і укладав підручники й посібники ("Очерки по истории русской педагогики" (1909), "Краткая история педагогики" (1910), "Педагогика западноевропейская и русская. Педагогическая хрестоматия" (1911), "Исто-

рия западноевропейской педагогики" (1912). М. Демков добре розумів важливість забезпечення всіх, хто навчається в учительських семінаріях та інститутах, педагогічних класах жіночих гімназій та інститутів, а також слухачів педагогічних курсів при міських училищах навчальною літературою з історії педагогіки, яка знайомила б із творами чи перекладами праць видатних мислителів, педагогів, з головними освітніми течіями і розвитком педагогічної думки загалом. Саме за принципом хронологічної галереї ізольованих портретів видатних педагогів він побудував працю "Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды" (1912). Окрім чіткої структури (а це два персоніфіковані розділи: "Зарубіжні педагоги", "Вітчизняні педагоги" [11; 16]), позитивним здобутком був огляд педагогічної діяльності сучасників автора, істориків освіти П. Редкіна, П. Юркевича, С. Миропольського.

Характерна особливість і водночас теоретична цінність зазначених систематизованих праць М. Демкова з історії педагогіки — це значний масив достовірного фактичного матеріалу, який уперше вводився до наукового обігу (приміром, популяризація педагогічних ідей невідомих і мало відомих діячів). Дослідник творчості педагога О. Черкасов зазначав, що безумовною цінністю його праць є детальний перелік літератури не лише творів вітчизняних авторів, перекладів зарубіжних творів, а й праць, поданих в оригіналі (англійською, французькою, німецькою мовами). Вчений розглядав історію розвитку навчання і виховання не лише у хронологічній послідовності, а й у взаємозв'язку із філософськими течіями. Скажімо, він вважав, що педагогічні процеси однієї країни безпосередньо впливали на розвиток освіти інших народів [16, с. 75, 76].

За час роботи у Москві Михайло Іванович підготував підручники з педагогіки, а саме: "Курс педагогики для учительских институтов, высших женских курсов и педагогических классов женских гимназий" у 2-х частинах (1907—1908), "Учебник педагогики для учительских семинарий, женских гимназий и народных учителей" у 2-х частинах (1910), "Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика" (1911). В останній монографії [4] досліджувалася історія початкової школи, на високому теоретичному рівні проаналізовано твори К. Ушинського, М. Корфа, В. Водовозова та ін. Учений простежив історію початкової школи у порівнянні із зарубіжною, запропонував періодизацію її розвитку, виокремив давньоруський період, школу в XVIII, XIX ст.

Ці підручники й посібники неодноразово перевидувалися (до п'яти і більше разів) як кращі на той час, за ними до 1922 р. студенти інститутів народної освіти і педагогічних інститутів України опановували педагогіку.

1919 р. М. Демков повернувся в Україну. Працював у Ніжині інструктором з народної освіти, брав участь в організації народного університету ім. Т. Г. Шевченка. У січні 1920-го переїхав до Прилук, де почав викладати в учительській семінарії, згодом реорганізованій у педагогічну школу (1921), а ще пізніше (1922—1925) — у педкурси і з 1925 — у педтехнікум. Упродовж того періоду йому доводилося, крім педагогіки, викладати гігієну й санітарію дитячих установ, загальні і спеціальні методи організації дитячого життя та праці, геологію, педологію, природознавство, географію, виконувати обов'язки завідувача кабінету педагогіки.

Обраний у 1927 р. кореспондентом Українського науково-дослідного інституту педагогіки, М. Демков співпрацював із відомими українськими вченими Я. Мамонтовим, Я. Чепігою, Я. Ряппо.

Подвижницьку діяльність вченого-педагога було високо поціновано: 1927 р. йому присвоєно звання "Професора педагогіки", а згодом, 27 травня 1929 р., Колегія Народного

комісаріату освіти УРСР ухвалила: "Приймаючи до уваги понад 45-річну корисну діяльність професора Демкова М. І. в царині науки та педагогіки, його велику громадську роботу, — надати йому звання "Заслуженого Професора" [1, с. 37].

Помер Михайло Іванович Демков 27 березня 1939 р.

Учений був невтомним трудівником на ниві вітчизняної педагогічної науки і освіти. Діяльності Михайла Івановича притаманні гуманістична спрямованість і демократизм. Педагог вважав освіту, навчання, виховання основою добробуту народу, підвиростям міцності й могутності держави.

Науково-педагогічна спадщина М. Демкова багатогранна: це й широке коло питань викладання фізики та природничих наук, дидактики, формування гармонійно розвиненої особистості, сімейного виховання. Особливого значення Михайло Іванович надавав підготовці педагогічних кадрів, намагався її поліпшити, неодноразово наголошував на необхідності реформування освіти з боку держави. М. Демкову належить проект педагогічної і філософської підготовки вчителів середніх навчальних закладів, який передбачав створення спеціальних педагогічних факультетів у класичних університетах, де вивчали б людину "в усіх проявах її природи" для подальшого виховання. Водночас, усвідомлюючи значну вартість такого заходу, вихід учений вбачав у поглибленні, з одного боку, філософської освіти на всіх факультетах, а з іншого (для здобуття спеціальної педагогічної освіти) — започаткування при кожному університеті педагогічних семінарій із дворічним курсом навчання. М. Демков порушував також питання про відкриття кафедри педагогіки — "за гострої необхідності вивчати педагогіку теоретично й практично". Для практичних занять майбутніх педагогів він пропонував відкрити при кожній семінарії гімназію й реальне училище, тоді семінаристи відвідували б уроки досвідчених викладачів і під керівництвом професорів та керівників-педагогів проводили власні [8, с. 69].

Питання загальноосвітньої і філософської підготовки вчителя також було в полі зору М. Демкова: "Вимагаючи широкої енциклопедичної освіти для педагога, ми повинні за основу педагогічної освіти взяти філософію" [8, с. 69]. Крім цієї науки, за словами вченого, потрібно вивчати психологію, філологію, логіку, етику, художню літературу, поезію та ін. Наголошуючи на важливості професійних знань, Михайло Іванович акцентував також на опануванні загальної педагогіки, дидактики, історії педагогіки, методи викладання. Окрім цього, майбутні вчителі мають володіти не тільки ґрунтовними знаннями, а й певними професійними вміннями та навичками. М. Демков виокремив низку вимог до особистості педагога, а саме: фундаментальна наукова підготовка; досконале володіння методикою викладання; вміння правильно застосовувати педагогічні закони і правила; діяльний розум, сильна воля; любов до своєї справи, до дітей; чесність, щирість, справедливість, наполегливість; честь і людська гідність, ввічливість; здатність до самопожертвування, вірність обов'язку; терпимість, самокритичність, уміння володіти собою; спостережливість, стриманість; самоосвіта; патріотизм та ін.

М. Демков розумів важливість морального виховання у формуванні особистості. Високі духовні якості педагога Михайло Іванович розглядав крізь призму християнських добродієностей, вважаючи, що діяльність учителя має будуватися на трьох принципах: Розумі, Добрі (Любові), Волі. Проповідник християнської любові до ближнього. М. Демков виявив себе людинолюбцем з великим ширим серцем: "Люби дітей ширю, і діти полюблять тебе... Вчитель повинен не лише любити дітей, а й разом з тим любити істину і добро, намагатися вселяти до них любов і в дітей" [10, с. 178]. З високими моральними якостями тісно пов'язаний педагогічний такт: "Вчитель великою мірою має

володіти педагогічним тактом, який формується не тільки на ґрунті морального і розумового розвитку, але й на ґрунті тонкої душевної організації і спостережливості" [4, с. 159]. Основою педагогічного такту, на думку вченого, є розуміння вчителем обставин дитячого вчинку, вміння помічати неістотне, обережність та проникливість.

Підручник М. Демкова "Курс педагогіки..." [3] змістовно описує впровадження в навчально-виховний процес основних елементів педагогічної майстерності як невід'ємної складової вчителя-практика: "Вчитель має відповідально ставитися до своїх уроків... Для того, щоб уроки проходили на високому професійному рівні, потрібно, аби вчитель мав яскраво визначену методику і строго накреслений план. Його власні описи, розповідь, порівняння, зіставлення і пояснення мають стати взірцем точності, повноти і розуміння для учнів" [3, с. 179]. Варто зазначити, що Михайло Іванович одним із перших серед вітчизняних педагогів обґрунтував поняття розповіді як складової педагогічної майстерності вчителя: "Розповідь учителя... це найправильніший засіб привчання дітей до уважності, пробудження в них любові до вчителя і отримання радості від учіння. Це засіб для розвитку пам'яті і здібності володіти словом, для розвитку здорової фантазії і для впливу на серце і волю" [3, с. 181].

Навчання М. Демков розглядав як процес, який передбачає єдність морального, розумового, естетичного, фізичного, трудового виховання, що спрямований на всебічний гармонійний розвиток молоді. Палкий прихильник і послідовник К. Ушинського, педагог пропагував ідею народності у вихованні, а вивчення рідної мови вважав одним із головних завдань школи.

Трактуючи педагогіку не лише як науку, а й як особливе душевне мистецтво і високо оцінюючи його роль у формуванні особистості, М. Демков характеризував її як "вище", "найбільш значуще", "найшляхетніше" [8, с. 61].

І, що надзвичайно важливо, як зауважує М. Дригус, науковий доробок М. Демкова — "це чи не єдиний приклад зародження та розвитку вітчизняної педагогічної психології, хоча поява її відбулася у формальних рамках тогочасної педагогіки як науки... І в постаті М. Демкова, званого лише як відомого педагога, вітчизняна психологія мала і має дитячого та педагогічного психолога, який створив непересічну, могутню психолого-педагогічну систему виховання особистості, в межах якої відбувається її конструктивний розвиток і яка спрямована на забезпечення "повноти розвитку сил і морального вдосконалення" підростаючої особистості" [12, с. 110].

Висновки. Педагогічна діяльність і творчість М. Демкова посідає одне з провідних місць у розвитку вітчизняної педагогічної думки кінця XIX — початку XX ст. Його життя — яскравий приклад самовідданої праці на ниві освіти, навчання, виховання, підготовки педагогічних кадрів. Видатний вітчизняний вчений створив фундаментальну та всеохоплюючу психолого-педагогічну систему виховання. Як зазначає дослідниця його творчості Н. Белкіна, "науково-педагогічні знахідки вченого — аксіоматичний метод побудови педагогічної системи, організація навчання і виховання, спрямована на становлення і розвиток особистості, здатної до самоосвіти і самовиховання, ідея інваріантності навчальних закладів та інші — можуть бути з успіхом використані в системі розвитку сучасної освіти" [1, с. 8].

Педагог уперше зібрав, опрацював і проаналізував значний фактологічний матеріал з історії освіти і школи в Україні та Росії; виокремив низку законів, узагальнивши і систематизувавши педагогічні надбання Я. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Й. Гербарта, А. Дістервега, Г. Спенсера, М. Пирогова, К. Ушинського та ін. [1].

М. Демков розширив та поглибив учення про педагогіку як науку та мистецтво, довів роль педагогічної

майстерності в підготовці вчителів-професіоналів. Його праці мали значний вплив на розвиток вітчизняної педагогічної науки і практики.

Доробок видатного вченого — висновки, рекомендації, теоретичні положення та практичні поради — актуальний і нині у розбудові сучасної української школи, розвитку педагогіки як науки, підготовці кадрів [1].

Список використаної літератури

1. Белкіна Н. І. Освітня діяльність і педагогічні погляди М. І. Демкова (1859—1939) : дис. ... канд. пед. наук / Надія Іванівна Белкіна ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. — Ніжин, 1998. — 181 арк.
2. Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 1. Древнерусская педагогика (X—XVII вв.) / М. И. Демков. — Москва, 1913. — 302 с.
3. Демков М. И. Курс педагогики для учительских институтов, высших женских курсов и педагогических классов женских гимназий. Ч. 1. Основы педагогики, дидактики и методики / М. И. Демков. — Москва, 1917. — 354 с.
4. Демков М. И. Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика. — Москва, 1911. — 330 с.
5. Демков М. И. О задачах русской педагогики / М. И. Демков // Рус. шк. — 1892. — № 3. — С. 39—53; № 5/6. — С. 78—106; № 7/8. — С. 108—118.
6. Демков М. И. О принципах науки воспитания / М. И. Демков // Пед. сборник. — 1898. — № 9. — С. 205—241.
7. Демков М. И. О ходе урока и духе обучения / М. И. Демков // Пед. сборник. — 1893. — № 8. — С. 141—156.
8. Демков М. И. Педагогическая и философская подготовка учителей средних учебных заведений / М. И. Демков // Рус. шк. — 1891. — № 2. — С. 57—75.
9. Демков М. И. Педагогические правила и законы / М. И. Демков // Пед. сборник. — 1899. — № 4. — С. 18—28; № 9. — С. 28—44.
10. Демков М. И. Педагогические статьи для ученической библиотеки Глуховского учительского института от автора / М. И. Демков. — Глухов, 1892. — 215 с.
11. Демков М. И. Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды / М. И. Демков. — Москва, 1912. — 182 с.
12. Дригус М. Т. Психолого-педагогічна система виховання у творчій спадщині М. І. Демкова / М. Т. Дригус // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. — Київ, 2004. — Т. 6, вип. 4. — С. 106—111.
13. Задорожна-Княгицька Л. В. Проблема педагогічної майстерності у працях М. Демкова (1880—1904) / Л. В. Задорожна-Княгицька // Наук. зап. Сер. Психол.-пед. науки / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. — 2009. — № 4. — С. 154—157.
14. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. — Київ : А.П.Н., 2003. — 68 с.
15. Сухомлинська О. В. Передне слово / Ольга Сухомлинська // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX — XX ст. : хрестоматія / [упоряд.: Л. Д. Березівська та ін.]. — Київ, 2003. — С. 5—9.
16. Черкасов О. Формування теоретико-концептуальних основ дослідження історії освіти в Україні у другій половині XIX — на початку XX століть: джерелознавчий аспект / О. Черкасов. — Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. — 136 с.

Освещены жизненный путь, научно-педагогическая и образовательная деятельность выдающегося отечественного педагога, ученого М. Демкова (1859—1939). Также рассмотрены его раритетные труды, которые печатались на страницах периодических изданий второй половины XIX ст., исследования в области истории отечественной, зарубежной педагогики; произведения, в которых раскрывается жизнь и деятельность выдающихся педагогов; учебники и пособия по педагогике.

M. Demkov (1859—1939) is a prominent national teacher and scientist whose career, scientific, pedagogical and educational activities are revealed in the article. The author considers M. Demkov's rare works published in periodicals in the second half of the XIX century, researches in history of national and foreign pedagogics, works about life and activity of prominent teachers, textbooks and manuals in pedagogics.